

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 06.11.2025

Kabul Tarihi / Accepted: 13.02.2026

Arslan, Y. ve Özdemir, M. (2026). Asya'nın eşiğinde bir imparatorluk: Antik Mısır'ın 18. hanedan döneminde Suriye-Filistin arasındaki ilişkiler, *HUMANITAS - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(27), 1-22. <https://10.20304/humanitas.1818436>

ASYA'NIN EŞİĞİNDE BİR İMPARATORLUK: ANTİK MISIR'IN 18. HANEDAN DÖNEMİNDE SURİYE-FİLİSTİN ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Yavuz ARSLAN¹, Muammer ÖZDEMİR²

ÖZ

Uygarlığın doğuş sürecinde insanlığın deneyimlediği uzun ve zorlu tarihsel serüvenin önemli merkezlerinden biri olan Mısır, geçmiş ile bugünü iç içe geçiren süreklilik gösteren yapısıyla, toplumsal bilinç ve insan zihninin gelişimine kayda değer katkılar sunmuştur. En erken dönemlerden itibaren gözlemlenen bu birikim, Mısır'ın hem medeniyet anlayışında hem de devlet teşkilatlanmasında yenilikçi ve kurumsal bir karakter kazanmasını sağlamıştır. Kadim siyasal geleneğe sahip bu yapıda devlet düzenini korumak, idari ve askeri tedbirleri zorunlu kılmıştır. Güvenlik ve yayılmacılık ekseninde Mısır; Suriye-Filistin, Levant, Anadolu ve Mezopotamya'da siyasi üstünlük hedeflemiştir. Özellikle 18. Hanedanlık'ta belirginleşen bu dış politika; askeri seferler, diplomasi ve ekonomik çıkarlar üzerinden şekillenen bölgesel bir hâkimiyet mücadelesidir. Bu çalışma; Mısır'ın Suriye-Filistin seferlerini, ittifaklarını ve siyasi kazanımlarını tarihsel bir bütünlükle ele almaktadır. Süreci netleştirmek adına Anadolu, Mezopotamya ve Asya'daki bölgesel dinamikler de kapsama dâhil edilmiştir. Ayrıca bölgenin tarihsel arka planı ile Mısır'ın dış politikasındaki değişimlerin sonraki dönemlere etkileri analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Antik Mısır, 18. Hanedan, Suriye, Filistin, Anadolu.

AN EMPIRE ON THE THRESHOLD OF ASIA: RELATIONS BETWEEN SYRIA AND PALESTINE IN THE 18TH DYNASTY OF ANCIENT EGYPT

ABSTRACT

Egypt, one of the important centers of the long and arduous historical journey experienced by humanity during the birth of civilization, has made significant contributions to the development of social consciousness and the human mind with its structure that shows continuity, intertwining the past with the present. This accumulation, observed from the earliest periods, has enabled Egypt to acquire an innovative and institutional character in both its understanding of civilization and its state organization. In this structure with an ancient political tradition, maintaining state order necessitated administrative and military measures. Focusing on security and expansionism, Egypt aimed for political supremacy in Syria-Palestine, the Levant, Anatolia, and Mesopotamia. This foreign policy, which became particularly evident during the 18th Dynasty, was a struggle for regional dominance shaped by military campaigns, diplomacy, and economic interests. This study examines Egypt's Syrian-Palestinian campaigns, alliances, and political gains within a historical context. To clarify the process, regional dynamics in Anatolia, Mesopotamia, and Asia have also been included. Furthermore, the historical background of the region and the effects of changes in Egypt's foreign policy on subsequent periods have been analyzed.

Keywords: Ancient Egypt, 18th Dynasty, Syria, Palestine, Anatolia.

¹ Dr. Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Finans Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, y.arslan@alparslan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0964-3398>

² Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, m.ozdemir@alparslan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3392-0519>

Giriş

MÖ 2000'lerden itibaren dünyanın değişen dengeleri, uluslararası çıkarlar doğrultusunda MÖ 1500'lerden itibaren iyice belirginleşmeye başladı. Bu değişimlerin ana unsurları arasında gösterilebilecek güçlerin hâkim olduğu coğrafyalarda kurulan yenilikçi mekanizmalar tarihin seyrini değiştirmekle kalmadı, aynı zamanda coğrafyaların da kaderini değiştirdi. Yakınoğu toplumları açısından Akdeniz'in batısı, Mısır, Anadolu ve özellikle Suriye-Filistin hattı, siyasal ve ekonomik dengelerin sürekli olarak yeniden şekillendiği dinamik bir coğrafya niteliği taşımaktadır. Bu bölgelerde ortaya çıkan hâkimiyet mücadeleleri, büyük ölçüde ekonomik çıkarlar ve askerî gereklilikler doğrultusunda gelişmiştir. Buna bağlı olarak bölgeler arası güç dengelerindeki değişimler tarih boyunca sıkça gözlemlenmiştir. Bu çerçevede en dikkat çekici örneklerden biri, MÖ 1500'lerden itibaren Mısır ile Suriye-Filistin arasındaki yoğunlaşan siyasal, askerî ve ekonomik etkileşimlerdir. Söz konusu ilişkiler yalnızca iki bölge arasındaki karşılıklı temasları değil, aynı zamanda Yakınoğu'nun genel güç dengelerini belirleyen daha geniş ölçekli bir rekabet ve nüfuz mücadelesini de yansıtmaktadır. Nitekim Mısır'ın doğal yayılım ve etki sahası içerisinde yer alan Suriye-Filistin bölgesi, aynı zamanda Mitanni, Hitit ve ilerleyen dönemlerde Asur gibi diğer büyük güçlerin de nüfuz alanında bulunmaktaydı. Bu durum, bölgeyi kaçınılmaz biçimde çok aktörlü ve süreklilik gösteren çatışmaların odağı hâline getirmiştir. Dolayısıyla Suriye ve Filistin toprakları yalnızca stratejik konumları ve ticaret yollarını denetleme imkânları bakımından değil, aynı zamanda siyasal prestij ve bölgesel hegemonya açısından da dönemin güçlü devletleri için vazgeçilmez bir mücadele alanı niteliği taşımaktaydı.

Mısır'ın Ege dünyası, Yakınoğu ve Nubya ile ilişkilerini belirgin biçimde yoğunlaştırdığı MÖ 1500-1200 yılları arasındaki süreçte, bölgesel hâkimiyet alanlarında kimi siyasal aktörler değişiklik gösterse de güç mücadelesinin temel dinamikleri büyük ölçüde süreklilik arz etmiştir. Bu dönemde Anadolu'da Hititler, Mezopotamya'nın güneyinde Babiller, kuzeyinde sırasıyla Mitanni ve Asur krallıkları, doğuda Elamlılar ve batıda Miken dünyası Yakınoğu'nun başlıca siyasal güçleri olarak öne çıkmıştır. Bu büyük güçlerin arasında yer alan Suriye-Filistin coğrafyası ise çoğunlukla küçük ölçekli şehir devletleri ve yerel krallıklar tarafından temsil edilmiştir. Söz konusu siyasal yapılar, jeo-stratejik konumları nedeniyle çoğu zaman bağımsız bir politika izlemekten ziyade güçlü devletlerin nüfuzu, himayesi ya da doğrudan denetimi altında varlıklarını sürdürmek zorunda kalmıştır (Mieroop, 2018, s. 115-116). Suriye-Filistin coğrafyası ile Mısır arasındaki temasların mahiyetini daha iyi bir şekilde değerlendirebilmek için iki bölge arasındaki erken dönem ilişkilerin de dikkate alınması gerekmektedir. Nitekim, tarih öncesi dönemlerden itibaren Mısır ile Levant arasında hem deniz yoluyla hem de Sina Yarımadası üzerinden kara bağlantıları aracılığıyla düzenli temaslar kurulmuştur. Wadi el-Arish hattı doğal bir sınır işlevi görmüş olsa da bu sınır mutlak ve kalıcı bir ayırım teşkil etmemiştir. Öte yandan ticari hareketlilik, sürekli göçler ve karşılıklı askerî müdahaleler, söz konusu hattın sık sık aşılmasına ve sınırların zaman içinde değişkenlik göstermesine yol açmıştır. Bu durum, iki bölge arasındaki ilişkilerin yalnızca coğrafi yakınlığa değil, aynı zamanda ekonomik, sosyo-kültürel ve jeopolitik çıkarların sürekliliğine dayandığını göstermektedir. Dolayısıyla bu çok katmanlı etkileşim zemini, özellikle 18. Hanedanlık

döneminde belirginleşen rekabet ve hâkimiyet mücadelesinin tarihsel arka planını oluşturan temel unsurlardan biri olmuştur. (Mumford, 2001, s. 335).

Antik Mısır tarihi açısından bir dönüm noktası niteliği taşıyan 18. Hanedan dönemi, yalnızca ülkenin iç yapılanmasında değil, aynı zamanda Yakındoğu'nun genel siyasal dengelerinde de belirleyici bir rol oynamıştır. Bu süreçte Mısır'ın temel dinamikleri yeniden şekillenmiş, sosyal ve siyasal örgütlenme, dinî yönelimler ve askerî yapılanma önemli dönüşümler geçirmiştir. Söz konusu değişimler, devletin ve toplumun yeni tarihsel koşullara uyum sağlamasına ve daha etkin bir dış politika izlemesine zemin hazırlamıştır.

Bu bağlamda, 18. Hanedan döneminde yürütülen dış ilişkiler ve benimsenen yayılmacı stratejiler, yalnızca dönemin politik gerçekliğini anlamak açısından önemli değildir. Aynı zamanda sonraki yıllarda Mısır dış politikasının temel karakterini şekillendirmek açısından da özel bir önem taşımaktadır. Her ne kadar çalışmanın ana odağı bu dönem üzerine kurgulanmış olsa da, elde edilen veriler Mısır'ın sonraki dönemlerdeki siyasal ve askerî uygulamalarını yorumlamak için de önemli bir tarihsel arka plan sunmaktadır. Bu siyasal ve askeri dönüşüm ve değişimlerin sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için Mısır'ın etkileşimde olduğu komşu coğrafyaların tarihsel ve jeo-stratejik özelliklerinin de dikkate alınması gereklidir. Zira Mısır'ın yayılma stratejileri, büyük ölçüde Suriye-Filistin hattı üzerinden olduğundan söz konusu coğrafyaların tarihsel arka planının irdelenmesi, konunun bütüncül olarak anlaşılmasına imkân sağlayacaktır.

Filistin, Suriye ve Mısır Coğrafyasının Tarihçesi

Tarih boyunca Suriye, Filistin ve Mısır coğrafyaları, sahip oldukları jeo-stratejik konumları nedeniyle insanlar, toplumlar ve devletler açısından sürekli bir cazibe merkezi olmuştur. Bu bölgelerin verimli tarım alanlarına, zengin su kaynaklarına ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunmalarına bağlı olarak ekonomik ve askerî bakımdan sunduğu imkânlar, onları Yakındoğu siyasetinin temel rekabet sahalarından biri hâline getirmiştir. Özellikle Suriye-Filistin hattı, kıtalararası bağlantı noktası niteliği taşıması sebebiyle komşu güçlerin ilgisini çekmiştir. Bu durum bölgenin sık sık istilalara, nüfuz mücadelelerine ve egemenlik değişimlerine sahne olmasına yol açmıştır.

Bu nedenle söz konusu coğrafyaların tarihsel arka planının incelenmesi, bölgenin neden sürekli olarak hâkimiyet mücadelelerinin odağında yer aldığını anlamak açısından önem taşımaktadır. Öte yandan tarihsel süreç içerisinde bölgeye egemen olan siyasal güçler, kendi idarî ve siyasî perspektifleri doğrultusunda bu toprakları farklı adlandırmalara ve coğrafi tanımlamalara tâbi tutmuşlardır. Dolayısıyla coğrafi sınırların ve kavramsallaştırmaların zaman içinde değişkenlik gösterdiği; bu esnekliğin günümüzde kullanılan “Orta Doğu³” gibi üst ölçekli tanımlamalar için de geçerli olduğu görülmektedir. Filistin coğrafyası, en eski dönemlerden itibaren insanlar için adeta kavşak olmuştur. Filistin coğrafyası, tarihsel süreç

³ Orta Doğu kavramı, coğrafi bir bölgeden ziyade siyasi bir sınırlamayı ifade etmektedir. Kavramın kapsamı tarih boyunca değişmiş, ilk olarak Mahan (1902) tarafından Arabistan ve Hindistan arasındaki bölgeyi tanımlamak için kullanılmıştır. İngilizler, Osmanlı sonrası Fas'tan Pakistan'a kadar genişletirken, Amerikalılar günümüzde Moritanya'dan Pakistan'a kadar uzanan bir bölgeyi kastetmektedir (Taşlıgil ve Şahin, 2011, s. 142-143; Karaaslan, 2006, s. 5). Almanlar ve Fransızlar ise Orta Doğu'yu Mısır'dan İran'a kadar olan 18 ülkeyle sınırlandırmaktadır. Kavramın değişkenliği, tanımlayan ülkelerin bakış açılarından kaynaklanmaktadır. Politik niteliği nedeniyle Hint yarımadası halkı tarafından benimsenmemekte, Mısır gibi coğrafi olarak Afrika'da bulunan ülkeler bu kategoriye dâhil edilmektedir (Özey, 2012, s. 4; Mansfield, 2012, s. 16; Karaaslan, 2006, s. 5; Arslan, 2021, s. 6-8).

boyunca farklı siyasal ve kültürel bağlamlar doğrultusunda çeşitli adlandırmalarla tanımlanmıştır. Bölge kimi dönemlerde Kenan ülkesi, kimi zaman ise Fenike sahası içerisinde değerlendirilmiştir. Bu isimlendirmeler, söz konusu toprakların etnik yapısı, kültürel karakteri ve siyasal hâkimiyet ilişkileriyle doğrudan bağlantılı olarak şekillenmiştir. “Filistin” adının ise yaygın kabul gören görüşe göre, MÖ 12. yüzyılda Kavimler Göçü sırasında bölgeye yerleşen Filistlerden türediği ifade edilmektedir (Karaman, 1996, s. 89; Diakov-Kovalev, 2008, s. 84). Abulafia'ya göre ise, Peleşet topluluğu bu adı bölgeye taşımış ve söz konusu terim zamanla Yunanca “Palaistina” biçimini alarak literatüre yerleşmiştir (Abulafia, 2012, s. 84-85).

Filistin bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalarda çok sayıda Paleolitik Çağ aletine rastlanılmıştır. Kadim bir geçmişe sahip bu coğrafyada insanların en eski dönemlerden beri yaşadığı düşünülmektedir (Braidwood, 2008, s. 6, 38, 72, 90). Natufyan kültürü, Filistin tarihinin önemli aşamalarından birini oluşturur. Bu kültüre ait izler, Suriye ve Lübnan'da da bulunmuş olup, MÖ 10300-8000 yıllarına tarihlendirilmektedir. Natufyan kültürünü takip eden Beidha kültürü (MÖ 7000-6500), Çanak-Çömleksiz Neolitik döneme işaret etmektedir ve Eriha ile benzerlik göstermektedir (Braidwood, 2008, s. 145, 201; Bahar, 2014, s. 103-104).

Filistin'in tarihsel bağlamı incelendiğinde, bölgenin Levant olarak bilinen Akdeniz kıyı şeridinde yer alması önemli bir faktördür. Arkeolojik veriler, MÖ 1000 yılına kadar bölgede Kenanlıların, daha sonra ise Fenikelilerin⁴ yaşadığını göstermektedir (Abulafia, 2012, s. 93). “Fenike” terimi Homeros döneminde Doğu Akdeniz halklarını ifade etmiş, Fenikeliler ise kendilerini “Kenanlı” olarak tanımlamışlardır (Aubet, 1993, s. 5-8; Moscati, 1973, s. 21-22). İbranice “Cana'ani” kelimesinin “tüccar” anlamına gelmesi, bölgenin ticaretle ilişkisini vurgulamaktadır (Aubet, 1993, s. 9; Ball, 2014, s. 23; L. Ruiz, 2021, s. 15-17).

Coğrafi özellikleri sayesinde Filistin-Suriye hattı, Mezopotamya, Mısır, Anadolu-Ege ve Arabistan arasında bir “kara köprüsü” işlevi görmüş ve uluslararası ticaretin merkezi olmuştur (İplikçioğlu, 2013, s. 94-95). Arkeolojik bulgular, Samilerin Mezopotamya'ya önce Suriye-Filistin'in dağlık bölgelerini izleyerek Habur Nehri havzasına ulaştıklarını ve buradan Mari üzerinden Babil'e geçtiklerini göstermektedir. MÖ 2500'lerde bölgeye ulaşan bu Sami grupları, Mezopotamya'da Amurrular aracılığıyla I. Babil İmparatorluğu'nun kuruluşunda etkili olmuş, Sümer kültürüyle temas ederek yerli halklarla kaynaşmıştır (Memiş, 2007, s. 90; Bülbül, 2010, s. 33-34).

Suriye de, kadim tarihin önemli bir figürü olarak tarih sahnesinde eski dönemlerden beri varlığı bilinir. Ticareti, stratejik konumu, kültürel etkileşim sahası olması, dillerin ve dinlerin kesiştiği topraklar arasında yer alması ve yazıyla beraber değişen ve gelişen tarihsel birikimi ile Suriye, her dönemde başat pozisyonundadır. Suriye ismiyle ilgili olarak ilk veriler, Herodot'un kaynaklarında Yunanca olarak doğrulanmakta, Kuzey Mezopotamya'da bulunan Bronz ve Demir Çağı krallığı olan Asur ismiyle eşleştirilmektedir⁵. Antik kaynaklarda Suriye,

⁴ Greko-Romen kaynaklara göre, Fenike İskenderun Körfezi'nden Süveyş Körfezi'ne kadar uzanmaktadır. Ancak esasen Kenan'ın kuzey kesimini içermektedir (Reece, 2004, s. 7). Jigoulov'a göre, Fenike, Lübnan Dağları ile Akdeniz arasında, güney Suriye'den kuzey Filistin'e kadar dar bir kıyı şeridi olarak tanımlanmaktadır (Jigoulov, 2021: 16). Antik Yunan yazarları “Phoinike” terimini Doğu Akdeniz kıyıları için kullanmış olup, Fenike MÖ 1200-1100 yıllarındaki krizlerin ardından Kenan'ın devamı niteliğinde varlığını sürdürmüştür (Aubet, 1993, s. 12). Kenan ve Fenike bölgeleri, tarih boyunca farklı anlamlar taşımış olsa da, genel olarak Filistin, Suriye ve Lübnan'ı kapsayan bir bölgeyi tanımlamaktadır.

⁵ Tvedtnes, iki kelimenin tamamıyla farklı olduğunu ve Suriye'nin, Hurriler için kullanılan ve antik Mısır dilinde *Suri'ye dönüşen eski Mısır'a özgü bir kelime olan Hurri'den türediğini ileri sürmektedir. Ancak Frye'nin çalışmasını Türkçe'ye çeviren Alican, Tvedtnes'in iddialarının

geniş bir coğrafyada Güneydoğu Anadolu'nun güneyinden başlamak suretiyle Arabistan'a kadar uzanan Fırat'ın batısındaki modern Suriye ülkesinden İsrail, Filistin, Lübnan, Ürdün ve Akdeniz kıyılarının bir kısmını kapsayacak şekilde kullanılan bir coğrafi terim olarak görülmektedir (Bryce, 2014, s. 5). Öte yandan Suriye'nin en eski dönemlerine ait dikkat çekici veriler bulunmaktadır. Köklü bir coğrafya olan Suriye'de Paleolitik Çağ'dan Neolitik Çağ'a ve sonrasına kadar çok sayıda yerleşim merkezine ve arkeolojik verilere rastlanılmıştır (Tekin, 2017, s. 157-159).

Suriye'nin tarihi, Bronz Çağı'ndan itibaren güçlü medeniyetlerin yükselişiyle şekillenmiştir. Ebla, Yamhad ve Mari gibi krallıkların ardından bölge, Mısır, Hatti, Mitanni ve Asur arasındaki mücadelelerin merkezi olmuştur. Demir Çağı'nda Yeni Hitit krallıkları, Asur, Babil ve Pers egemenlikleriyle dönüşmüştür. Ardından Büyük İskender'in kısa hâkimiyeti yaşanmış ve İskender'in ölümünden sonra Seleukoslar ile Ptolemaioslar arasındaki çekişme Roma egemenliğiyle son bulmuş, Roma dönemi ise Bizans ve Arap etkilerine zemin hazırlayarak Suriye'nin sosyal ve politik yapısında kalıcı dönüşümlere sebep olmuştur (Bryce, 2014, s. 7-8).

Mısır coğrafyası ise, Suriye ve Filistin coğrafyasıyla yakından ilişkili, dünyanın en eski yerleşim alanlarından biridir. Nil Nehri'nin sunduğu yaşam koşulları sayesinde tarih öncesi dönemlerden itibaren yaşam için tercih edilmiştir (Reyhan-Cengiz, 2015, s. 270-271). Paleolitik Çağ'dan itibaren pek çok yerleşim yerine ev sahipliği yapan bu topraklarda çok sayıda arkeolojik ve kültürel ize rastlanılmıştır (Hendricks- Vermeersch, 2003, s. 17-22). Özellikle Neolitik Çağ'da Fayyum bölgesindeki veriler oldukça önemlidir (Yiğit, 2019, s. 26; Kuhrt, 2019, s. 17-18). Naqada kültür bölgesinde oldukça nitelikli çömleklerin varlığı da bilinmektedir (Reynes, 2003, s. 44-48). Yazının kullanılmaya başlanması, Aşağı ve Yukarı Mısır'ın birleşmesi sonucu devlet organizasyonunun kurulması ve merkezi otoritenin sağlanlaştırılması, Mezopotamya ve Anadolu ile sıkı ilişkiler, Mısır'da hanedan üzerinden siyasi yapının oluşmasına imkân sağlamıştır.

Antik dönemde Mısır, bilinen 31 hanedan tarafından yönetilmiştir. Ülkeye zaman içerisinde oldukça fazla yabancı unsur dâhil olmuş, bazen bu yabancı unsurlar yönetimleri dahi etkileyebilmişlerdir. Asur ve Babil'in bölge üzerine yaptıkları seferler, Perslerin hâkimiyeti, Büyük İskender'in Mısır'ı ele geçirmesi, Yunan ve Roma'nın Mısır'daki yönetimleri, ardından İslam ordularının burayı fethetmesi Mısır'ın günümüze kadar gelebilmesinde önemli rol oynamıştır (Hornung, 2004, s. 143-153). Tüm bu bilgiler ışığında Mısır'ın tarih sahnesindeki yeri oldukça önemli bir pozisyonadadır. Geçmişten geleceğe uzanan bu önemli rolde Suriye ve Filistin'in etkisinin yeri tartışılmazdır.

Bu tarihsel arka planda, Mısır'ın sadece dışarıya kapalı bir uygarlık olmadığı, aksine erken dönemlerden itibaren çevre medeniyetlerle sürekli etkileşim halinde olduğu ve dinamik bir yapı sergilediği söylenebilir. Bu bağlamda Suriye-Filistin ile kurulan ilişkilerin kökenleri, yalnızca “Yeni Krallık” dönemine değil, daha erken süreçlere uzanmaktadır. Nitekim söz konusu etkileşimin belirginleştiği ilk evrelerden biri “Orta Krallık Dönemi” olup, bu süreçte

imkânsızlığını ve Heredotos'un kaydının daha akla yakın olduğunu ileri sürmektedir. Detaylı bilgi için bk. Frye, R. N. (2012). Asur ve Suriye: Eş anlamlı kelimeler (M. Alican, Çev.). *Tarih Okulu*, (13), 195-201.

yaşanan gelişmeler ve özellikle Hiksos varlığı, Mısır'ın Suriye-Filistin politikasını derinden etkilemiştir.

Orta Krallık Dönemi Mısır'ın Suriye-Filistin İlişkisi ve Hiksoslar

Orta Krallık, MÖ 2000'lerde başlayıp yaklaşık MÖ 1700'lerde sona eren, Mısır tarihinin en önemli evrelerinden biridir. Orta Krallık, hem siyasal birlik hem de kültürel ve askerî gelişmelerin yoğunlaştığı bir evre olarak dikkat çekmektedir. Menhuhotep dönemine ait dikilitaşlar, Sina seferleri, Asyalılarla mücadeleler ve Yakındoğu ticaretine dair kayıtlar, dönemin ekonomik ve diplomatik etkinliğini anlamak açısından oldukça önemlidir (Mumford, 2001, s. 335-337). Mısır'ın Suriye ile ilişkilerinin merkezinde ise ticaret yer almaktadır. Özellikle 12. Hanedan döneminde deniz yoluyla Suriye üzerinden şarap, zeytinyağı gibi ürünler getirilmiştir. Buna karşın Mısır ürünlerinin Suriye-Filistin bölgesinde yaygın olmadığı da görülmektedir (Mieroop, 2019, s. 114). Arkeolojik buluntular, mühürler, takılar, steller, Mısır tarzı mezarlar ve hiyeroglifli yazıtlar, bu kültürel temasın kanıtıdır. O döneme ait yazıtlar aynı zamanda ticari ve diplomatik alışverişleri yansıtmaları bakımından değerlidir. Örneğin II. Amenemhet dönemine ait kayıtlar da Suriye kıyılarından haraç ve esir getirildiği belirtilir. Bu da Mısırlıların dış politikada Suriye-Filistin bölgeleriyle ilişkilerini pekiştirdiğini gösterir (Mumford, 2019, s. 338).

Öte yandan bu dönemde kuzeydoğudan gelen Aamu olarak bilinen Asyalı topluluklar Mısır'a sızmış, buna karşılık I. Amenemhet doğu sınırına "Hükümdarın Duvarları" olarak bilinen savunma hattını yaptırmıştır. Böylece Mısırlılar, hem askerî hem de diplomatik yollarla kuzey komşularıyla denge politikası yürütmüştür (David, 2003, s. 85). Zamanla Orta Krallık zayıflamış, Asyalı kavimlerin Mısır'a girişleri artmıştır. MÖ 17. yüzyılda bölgeye gelen bu kavimlerden Hiksoslar, Suriye-Filistin kökenli yönetici sınıf olarak ortaya çıkmış ve Delta bölgesinde yaklaşık 150 yıl sürecek bir hâkimiyet kurmuştur. Batı Sami kökenli oldukları düşünülen Hiksoslar, Avaris kentini yönetim merkezi yapmış, yerel prenslerle denge politikası izlemiştir (Hornung, 2004, s. 77). Metinlerde "çoban krallar", "Asyalılar" veya "Suriye şefleri" olarak anılan bu topluluk, Mısır'ın zayıf döneminde iktidarı ele geçirmiştir (Mumford, 2001, s. 339). Hiksosların kültürel olarak Mısır'a uyum sağladıkları, yerel prenslerle birlikte yaşadıkları ve ülkeye askerî, ekonomik ve teknolojik katkılar sundukları son araştırmalarda öne çıkmaktadır (Mieroop, 2019, s. 123; Mumford, 2001, s. 339). Zayıflayan Mısır ekonomisine yeni fikirler getiren bu topluluk, uzun vadede ülkenin yeniden yapılanmasına katkıda bulunmuştur (Christensen, 2005, s. 34-37).

Hiksos yönetimi ile Teb merkezli yerel hanedanlık arasındaki iktidar mücadelesi, Sekenenra Taa'nın ölümüyle kritik bir safhaya taşınmıştır. Halefi Kamose, Hermopolis'in kuzeyinde Hiksos kuvvetlerine karşı stratejik bir üstünlük sağlayarak askerî harekâtı Avaris sınırına kadar ulaştırmıştır. Ancak Hiksos egemenliğine kesin olarak son veren isim, Kamose'nin kardeşi I. Ahmose olmuştur. Avaris'i zapt ederek Hiksosları⁶ Filistin'e kadar geri

⁶ Antik dönem yazarlarından Manetho ve Iosephus gibi isimler, Hiksosları tarihsel bir perspektifle İsrailoğullarıyla ilişkilendirmişlerdir. Bu topluluğun Mısır'daki varlığının kökenleri MÖ 1800'lü yıllara kadar izlenebilse de (Assmann, 2016, s. 42-43). Bununla birlikte, kültürel ve askeri karakteristikleri, özellikle savaş arabası teknolojisi ve tahkimat teknikleri bakımından Avrasya bozkır toplumlarıyla bağlantılı olabilecekleri yönündeki teoriler literatürde önemli bir yer tutmaktadır (Memiş & Bülbül, 2014, s. 90).

çekilmeye zorlayan Ahmose, 18. Hanedan'ı tesis ederek Yeni Krallık dönemini başlatmıştır (Wilkinson, 2013, s. 247-251; Vercoutter, 2020, s. 72-75).

18. Hanedan Döneminde Suriye Filistin Münasebetleri

Hiksoslar'ın ülkeden kovulması ve yeniden birliğin sağlanması, merkezi otoritenin yeniden inşa edilmesi ve yeni bir hanedanlık yapılanması sayesinde 2. ara dönemden çıkan Mısır, yeniden dönüşmüş, güçlenmiş ve uygarlık sahnesinde yerini almıştır. Bu süreci şekillendiren ve dönüştüren kral Yeni Krallık döneminin de kurucusu sayılan Ahmose'dir. Ahmose'nin liderliğinde yeniden sağlanan siyasi birlik Mısır'ın hem iç politikasının sağlam bir şekilde örgütlenmesine, hem de dış politikasını yeniden kurgulanmasına olanak sağlamıştır. Bu dönemde Hiksosların başkenti olan Avaris'in ele geçirilmesi ile birlikte Hiksosların bölgeden zorla göçü, Mısır'ın etki sahasındaki gücünü artırmış, özellikle Filistin'in Şaruhen kentini kontrol altına almasıyla taçlanmıştır. Tarihi veriler ışığında Mısır'ın bu istila harekâtı sonrasında Filistin'e doğrudan bir müdahalede bulunmadığı, dolayısıyla Mısır'ın bölgeye nüfuzunun sınırlı kaldığı söylenebilir (Kenyon, 2008, s. 526). Bu sefer ile Asya'dan gelen tehlikelere son veren Ahmose'nin diğer sınır ülkelerini de kontrol altına almaya çalıştığı, Koh bölgesine, Fenikeliler ve Nubyalılar üzerine de seferler yaptığı bilinmektedir (Vercoutter, 2020, s. 77). Ahmose'nin ölüm yaşının 35 olduğu, Deir El Bahri'de kendisine bir mezar kompleksi yaptırdığı ve ölümünden sonra oğlu I. Amenofis/Amenhotep'in tahta geçtiği bilinmektedir.

Bu kral döneminde de sınırların genişletilmeye çalışıldığı bilinmektedir. Babası gibi pek çok tapınak inşa ettirmiş, imar ve inşa faaliyetlerine önem vermiş ve Nubya'ya sefer düzenlemiştir. Ayrıca bu dönemde Mısır'ın sınırlarını Fırat'a kadar genişlettiği ve kralın Suriye'ye bir ordu gönderdiği, Orentes Nehri yakınlarında Tunip, Qedem ve diğer yerlerde savaşlar yaptığı bilinmektedir (Mumford, 2001, s. 340). I. Amenhotep tahta geçtiğinde henüz küçük bir çocuk olduğundan naip olarak annesi Ahmose Nefertari ülkeyi yönetmiştir. Kralın özellikle Nubya'ya sefer düzenleyerek altın ve gümüşlerle ülkesine dönmesi, babasının heykelinin yanına kendi heykelini yaptırması önemlidir. Ancak kralın henüz yirmili yaşların sonunda aniden ölmesi ile tahta geçecek bir varis bırakmadığından kraliçenin damadı olan I. Tutmosis tahtı devralacaktır.

I. Tutmosis döneminde Mısır, siyasi ve askerî açıdan oldukça güçlü bir konuma ulaşmıştır. Bu dönemde Mısır, Yakın Doğu'daki etkinliğini artırmaya yönelik önemli dış politika girişimlerinde bulunmuş ve özellikle Suriye'de güç kazanan Mitanni Krallığı'nın meydan okuyucu tavrına kayıtsız kalmamıştır. I. Tutmosis, bölgedeki güç dengesini lehine çevirmek amacıyla kapsamlı askerî seferler düzenlemiş ve bu seferler sonucunda ciddi bir direnişle karşılaşmadan Filistin ve Suriye'yi aşarak Fırat Nehri'nin yukarı kısımlarına kadar ilerlemiştir. Mitanni ile ilk temas I. Tutmosis ile birlikte oluşmuştur. Ancak her ne kadar bu topraklara gelmiş gibi görünse de Kuzey Suriye'nin tamamen ele geçirilmesi III. Tutmosis zamanında olacaktır. Bu seferden sonra II. Tutmosis ve Hatşepsut dönemlerinde Suriye ile temasın fazla olmaması, bu bölgenin kontrolünün sağlanamadığını, I. Tutmosis'in kalıcı bir toprak ele geçiremediğini, Niy bölgesine kitabe bırakarak Mitannililerin üstün askeri yeteneklerini kabul ettiğini ve topraklardan çekildiğini düşündürmektedir. Kayıtlarda Niy bölgesinin egzotik ganimetlerinin getirildiğinden dem vurularak Mitanni zaferinden pek

bahsedilmemektedir. Öte yandan bu bölgedeki filler ve atlardan bahsedilen bir kitabeden yola çıkılarak olası bir fil avının Niy bölgesinde yapıldığı dahi söylenmektedir (Bryan, 2002, s. 224). Her nasıl yorumlanırsa yorumlansın, I. Tutmosis'in bu seferi onu Mısır bayrağını Fırat kıyılarına diken ilk firavun yapmış ve dolayısıyla Mısır İmparatorluğu'nun kurucusu olarak anılmasına zemin hazırlamıştır. I. Tutmosis'in dış politikadaki bu agresif ve genişlemeci yaklaşımı, onun Memfis kentinde oluşturduğu askerî merkezle doğrudan ilişkilidir. Burada oluşturulan karargâh, yalnızca bir askerî üs değil, aynı zamanda veliaht prenslerin askerî eğitime tabi tutulduğu bir akademi işlevi görmüştür. Bu eğitim süreci sonucunda prensler "generalissimo" (başkomutan) unvanıyla görev alacak şekilde yetiştirilmişlerdir. Memfis'in bu şekilde bir merkez karargâh hâline gelmesi, Mısır'ın dış politika vizyonunu Asya yönünde şekillendirmiştir. Zira bu dönemde Mısır'ı güneyden tehdit edecek önemli bir tehdit bulunmamaktaydı (Hornung, 2004, s. 89-90).

I. Tutmosis'in ölümünün ardından tahta geçen oğlu II. Tutmosis, hükümdarlığını eşi Hatşepsut ile birlikte yürütmüştür. Bu ortak yönetim dönemi, ilerleyen süreçte Hatşepsut'un tek başına iktidarı ele almasının önünü açacak gelişmelere zemin hazırlamıştır (Hornung, 2004, s. 88-90). I. Tutmosis'in Fırat'ın ötesine Karkamış'a bir stel diktirmesi önemlidir. Çünkü bu yer özellikle seçilen bir yer olup düşmanlarına adeta siyasi mesaj vermek için seçilmiştir. Fırat'tan Sudan'a kadar bütün toprakların hâkimi olduğunu, en geniş sınırlara ulaşıldığını ilan etmek için bilhassa bu ticari kavşak noktasına stel dikimi tercih edilmiştir (Wilkinson, 2013, s. 283-286). Ülkesini ileri bir noktaya taşıyan ve çok sayıda seferle zenginleştiren, aynı zamanda imar ve inşaa faaliyetleriyle ülkesine katkı sağlayan kral öldüğünde iki büyük oğlu kralın kendisinden önce öldüğü için yerine II. Tutmosis ve varis tayin ettiği büyük kızı Hatşepsut geçmiştir (Fletcher, 2023, s. 223-224).

Bu dönemlerde Suriye ve Filistin bölgelerine bilinen doğrudan bir sefer yoktur. Ancak Nubya'daki prensler ile Filistin bölgesindeki isyancı gruplara karşı askeri seferler düzenlendiği bilinir. Özellikle Nubya bölgesiyle çok meşgul olan kral döneminde Kuşi halkının erkekleri öldürülmüş, prens ise Mısır'a esir olarak getirilmiştir. II. Tutmosis öldükten "Tanrı'nın Karısı" unvanını alan üvey kız kardeşi Hatşepsut, onun yerine geçmiştir geçer. Başlangıçta yedi yıl boyunca III. Tutmosis adına naiplik yapan Hatşepsut, zamanla kendisini kral yetkileriyle donatarak yirmi iki yıl boyunca ülkeyi bağımsız biçimde yönetmiştir. Askeri fetihlerden çok ticari ilişkileri önceleyen Hatşepsut, Kızıldeniz kıyısında olduğu düşünülen Punt ülkesine seferler düzenlemiştir. Ayrıca Nil'in batı kıyısındaki Deir el-Bahri'de anıtsal bir tapınak ile Karnak'ta Amon adına bir kutsal yapı inşa ettirmiştir (Wilkinson, 2013, s. 290-291).

III. Tutmosis, annesinin naipliğinde yetişmiş ve olgunlaşmış, tahta tek başına geçtiğinde ise kendisine uygun ve elverişli alanlar oluşturmak için girişimlere başlamıştır. Bu yönde hem Hatşepsut'un gölgesinden kurtularak kendisine şöhret kazandıracak hem de bu sayede servet edinecektir. Askeri ve siyasi danışmanlarının da yönlendirmesiyle yönünü kuzeydoğuya çeviren kral, Suriye, Filistin, Kıbrıs'ı kapsayan bir sefer planı yapacak, Levant bölgesine hâkim olacak şekilde ticaret yollarını kontrol altında tutmayı düşünmüştür (Bryan, 2002, s. 235). III. Tutmosis tahta çıktığında üvey annesi Hatşepsut'un izlediği barış politikası neticesinde dokunulmayan Suriye'deki yerel prensler, Kadeş prensinin etrafında bir koalisyon kurmuş ve o

bölgede güçlenen Mitanni krallığını desteklemeye başlamış olmalarıydı. Mısır ise bu süreçte Suriye'yi tamamen Filistin'in de büyük bir kısmını kaybetmişti (Hornung, 2004, s. 96).

Bu dengeler doğrultusunda Mitanni krallığını destekleyen yerel kralları kontrol altına almak ve Kuzey Suriye'nin kontrolünü sağlamak için Levant bölgesine sefer başlatan III. Tutmosis, ilk etapta önceden ele geçirilen Filistin'deki Şaruhen kentindeki bazı sorunlar düzeltmek için Tiaru'daki Mısır sınır kalesi üzerinden Gazze'ye gitti. Gazze, Ahmose'den beri Mısır'ın kontrolü altındaydı. Şaruhen kenti de muhtemelen Mısır'a sadık kalmıştı. Gazze'den yola çıkan Megiddo'ya yapacağı saldırıyı planlamak için Kadeş hükümdarı tarafından işgal edilen Yehem şehrine doğru yola çıkan kral, birkaç günlük mesafeden sonra Megiddo bölgesine ulaşmıştır. Bu seferin amacı Tutmosis'in kitabesinde belirtilmiştir. Mitanni etrafında toplanan ve Mısır için tehdit olan bu yerel beylerin Mısır'a sadık olmaları gerektiği vurgulanmıştır. Lübnan sediri, bakır, kalay ve diğer ürünlere erişimin zorlaştığı ve Kuzey Suriye, Mitanni ve Filistin üzerinden Mısır'a saldırı tehdidinin önüne geçmek için bu seferin yapıldığı düşünülmektedir. Mitanni etrafında toplanan ve stratejik öneme sahip Megiddo kentinin muhafazası için konumlanan bu beylerin sayısının 30 civarında ve Mısır'a karşı kurulan ordunun ise 15.000-20.000 civarında olduğu düşünülmektedir. III. Tutmosis'in stratejik manevraları neticesinde uzun bir kuşatmanın ardından Mısır ordusu savaşı kazanmış, savaş sonunda yüklü bir ganimet elde etmiştir. 7 aylık kuşatmanın ardından barış teklifiyle birlikte Mısır'a ikisi altınla kaplı olmak üzere 894 savaş arabası, 200 zırh, 2000 at, 25.000'den fazla hayvan savaş ganimeti olarak ele geçirilmiştir. III. Tutmosis bu savaş sonrasında bölgenin yerel beylerini değiştirmiş, bir vasiyet ile de babadan oğula geçen bir beylik sistemi tahsis etmiştir. Bu bey çocuklarının Mısır'a giderek Mısır kültürünü benimsemelerini de zorunlu kılınmıştır. Megiddo zaferinin ardından yönünü Batı Suriye'ye çeviren III. Tutmosis, yol boyunca birkaç şehir daha ele geçirerek hem ganimet hem de tutsakları kitabesine yazdırmıştır (Bryan, 2002, s. 238).

Düzenlediği on altı seferden sonra Mısır'ı Eski Yakın Doğu' da yenilmez bir güç haline getirmeyi başaran III. Tutmosis, bölgedeki önemli ticaret yollarını kontrol etmeyi başarmıştı (Jigoulov, 2021, s. 21; Wilkinson, 2013, s. 296-300). Her ne kadar Yukarı Ruthen kabileleri, Fenikeli Kharu ve Zahi'deki güney komşu devletlerin kralları, kendilerini Mısır'a karşı bağımsız olarak ilan etseler de Mısırlılara karşı eski dostluğunu koruyan tek kişi Gazze kralıydı (Brugsch-Bey, 1996, s. 153). III. Tutmosis'in tekrar Suriye-Filistin bölgesini ele geçirmesi ona büyük avantajlar sağlamıştır. Bu avantajlardan biri de ticaret yollarının Mısır'a geçmesidir. Bu ticaret yollarının kazanılması sayesinde o dönem içinde değerli ticari malların⁷ kullanımından ve bunlardan elde edilen gelirlerden faydalanan Mısır İmparatorluğu hazinesine ciddi oranda bir gelir sağlamıştır.

Suriye Filistin bölgelerinin hâkimiyeti noktasında önemli gayret sarf eden III. Tutmosis'in iktidarının ilerleyen yıllarında ise bu seferlere devam ettiği bilinmektedir. III. Tutmosis'in bölgeyi ele geçirmek için düzenlediği askeri seferler, üç aşamada değerlendirilebilir. Tahta çıkışının ilk yılındaki seferi kapsayan ve Megiddo savaşıyla sona eren ilk aşamada Filistin bölgesi Mısır'ın kontrolüne geçmiştir. Beşinci, altıncı ve yedinci yıllardaki

⁷ Bu ticari mallar ile ilgili olarak bk. Brugsch-Bey, 1996, s. 167.

seferleri kapsayan ikinci aşamada ise Kadeş ve Suriye'nin güneyinin ele geçirilmesiyle seferler amacına ulaşmıştır. Sekizinci yıl ve sonrasındaki seferleri kapsayan üçüncü aşamada ise, Mısır hâkimiyetini Fırat Nehri'ne, Mitanni topraklarının derinliklerine ve kıyıda Ugarit'e, Tunip ve Nuhaşşe ile Asi Nehri vadisine kadar genişlettiği seferler yaptığı bilinmektedir (Pfoh, 2016, s. 18).

Mısır Devleti'nin Yakın Doğu'daki askerî faaliyetleri, yalnızca birer sefer niteliği taşımamaktadır. Aynı zamanda bölgesel denetimin kalıcı hâle getirilmesinin ilk adımı olarak değerlendirilmektedir. Askerî başarıların ardından, stratejik liman kentleri ve verimli tarım arazilerine doğrudan müdahale edilmiştir. Mısır, bölgeyi yönetsel birimler hâlinde yeniden yapılandırarak Kenan'daki Gazze'yi merkez üs olarak belirlemiştir. Ayrıca, sınır güvenliği ve bölgesel istikrar için Sina, Asi Nehri'nin yukarı havzası ve Kuzey Beqa gibi alanlara müttefik topluluklar yerleştirilmiştir. Bu uygulamalarda sabit bir haraç sistemine gidilmemesi, Mısır'ın esnek ve durumsal bir yönetim anlayışını benimsediğini göstermektedir (Liverani, 2014, s. 333-334).

Büyük çaplı askeri seferlerde askeri birliklerin nakillerinde gemileri de kullanan kral, 18 yıl boyunca her yaz Suriye'ye seferler düzenlemiştir. Özellikle bu seferlerde III. Tutmosis, modern Trablus'a kadar uzanan Levant kıyılarının güvenliğini sağladıktan sonra bölgede kalıcı bir Mısır hâkimiyeti kurmaya yönelik sistematik adımlar atmıştır. Bu düzenlemeler, III. Tutmosis'in bölgeye ilişkin uzun vadeli askerî ve idari planlarını ortaya koymaktadır. Hükümdarlığının 33. yılında (yaklaşık MÖ 1472), III. Tutmosis, Mitanni Krallığı'na karşı büyük bir askerî sefer başlatmıştır. Bu sekizinci sefer, hem çağdaşları hem de modern tarihçiler tarafından onun askerî kariyerinin zirve noktası olarak kabul edilmektedir. Seferin organizasyonu dikkat çekicidir. Ordu, deniz yoluyla Biblos'a taşınmış, burada Lübnan sedirlerinden yapılmış saldırı tekneleri hazırlanmıştır. Daha sonra bu tekneler kara yoluyla Orontes Vadisi'ne taşınmıştır. Kadeş ve Tunip herhangi bir direniş göstermeksizin geçilmiş, Halep yakınlarında ise Mitannilerle üç muharebe yapılmış ve hepsi Mısır lehine sonuçlanmıştır. Bu zaferlerin ardından III. Tutmosis, ordusuyla birlikte Fırat Nehri'ne ulaşarak Karkamış'a varmış, Mitanni kuvvetlerini doğuya sürmüş ve birçok yerleşim yerini ateşe vermiştir. Naharin bölgesinde büyük bir yıkım gerçekleştirilmiş ve yerel aristokrasi mağaralara sığınmak zorunda kalmıştır. Kral, bu seferi yıllar sonra yaptığı bir konuşmada, düşmanı korkudan topraklarını terk etmeye zorlayan bir zafer olarak betimlemiştir. Fırat kıyısına babasının stelinin yanına kendi anıtını diktirmiştir. Bu nokta, Mısır hâkimiyetinin kuzeyde ulaştığı en uç sınırı temsil eder (Redford, 1992, s. 158-160). Bu seferler sonucunda Mitanni Devleti Mısır'a boyun eğmek zorunda kalmıştır (Christensen, 2005, s. 40).

Mitannilerin uğradığı bu büyük hezimet sonrası Mısır, Akdeniz'de güçlü bir siyasi aktör haline gelmiştir. Öyle ki Mısır'ın bu güçlü duruşu Kenan ülkesini endişeye sevk etmiş ve onlar Mısır'dan olabildiğince uzak durmayı tercih etmişlerdir. Bu aşamadan sonra Babil, Asur ve Hitit kralları firavuna diplomatik hediyeler göndermek suretiyle kendilerini güvence altına almak istemişler, bu sürece Kıbrıs ve Alalah Krallıkları da dâhil olarak Mısır'a iyi niyet göstergesi olarak hediyeler sunmuşlardır. III. Tutmosis, geçtiği bütün toprakları Mısır'a katmanın planlarını yapmış, Ugarit'e bir garnizon kurmuş ve bazı prensliklerin başına yerel vasalları atamıştır. Bu süreçte Mısır'ın bu durdurulamaz ilerleyişine karşı isyanlar da çıkmıştır.

Özellikle Fırat seferinden sonra Naharina krallının başkaldırışı söz konusudur. Sekizinci seferde bu kraldan “alçak” ve “düşmüş” olarak bahsedilmiş, Mısırlılara karşı büyük bir ordu toplayan bu kralın Mitannilere destek verdiği Mitanni egemenliğini yeniden bölgeye hâkim kılmak için çabaladığı bilinmektedir. Özellikle Saustatar döneminde Mitannilerin Mısır’a karşı büyük bir direnişi örgütlemiştir. Fırat seferinden yalnızca on yıl sonra (yaklaşık MÖ 1463), “Alçak Naharina”ya ait bir yardımcı ordu, Kadeş kralına gönderilmiş ve Lübnan kıyısındaki Tunip isyan başlatmıştır. Bu durum III. Tutmosis’i Arqata’daki isyanı bastırmak için karadan sefere çıkmak ve ardından dağları aşarak Tunip ve Kadeş’e ilerlemek zorunda bırakmıştır. Bu harekât sırasında topraklar tahrip edilmiş, tarım alanları ve meyve bahçeleri yok edilmiş ve muhtemelen ilk kez Kadeş kuşatılıp ele geçirilmiştir. Firavun bir süre Tunip’te karargâh kurmuş ve bu ikamet Tunipliler tarafından uzun süre anımsanmıştır (Redford,1992, s. 160-162).

III. Tutmosis’in ölümüyle birlikte 3 yıl kadar Tutmosis ile birlikte ülkeyi naip sıfatıyla yöneten II. Amenhotep, yönetimi devralmış, o da babası gibi uzun bir süre iktidarda kalmıştır. Çeyrek asır süren bu iktidarında sert bir askeri politika izlediğine dair kanıtlar bulunmaktadır. Hükümdarlığının ilk yılında Suriye’ye yaptığı sefer önemlidir. Bu seferde Mitanni kralı Saustatar’ın ilerleyişine son verip kuzey sınırını güvende tutmayı amaçlamıştır. Babasının ölümüyle isyan eden Mitanniler üzerine yapılan bu seferin karadan yapıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü liman kentleri de muhtemelen Mitannilerin desteğiyle ayaklanmış, deniz yolu Mısır’a kapanmıştır. Bu sebeple Filistin üzerinden yapılan bu seferde Filistin’in kuzeyindeki Şamaş-Edom kenti ele geçirilmiştir. Ardından mayıs ayı gibi Orontes Nehri’ni geçerek bu nehir kıyısında bir savaş daha kazanan kral, burada Amon’a bir şükran ziyafeti düzenlemiş ve akabinde uzun süre direnen Niy kentine ulaşan II. Amenhotep, burada alkışlarla karşılanmış ve kendisine isyan eden İkathi şehrini de cezalandırmıştır (Breasted, 1906, s. 304)

Bu sefer ile Fırat’a kadar ilerleme beklenirken kayıtlarda bu ilerlemeye rastlanılmaz. Ancak yapılan seferlerde özellikle isyanlara odaklanılması bu durumun sebebi olmalıdır. Özellikle ilk seferin, vasalların isyanına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Ugarit’teki Mısır garnizonuna karşı baş gösteren isyanlara karşın II. Amenhotep, yedinci yılında Retenu ve Suriye’deki isyanları bastırmış, aralarında Hurriler, Nukhashşe halkı, bedevîler ve Apiruların da bulunduğu toplam 89.600 kişi kitlesel olarak sürgün edilmiştir. Güney Filistin’de yakalanan bir Mitanni elçisi, Mitanni’nin, Mısır’ın Filistinli vasallarını kışkırttığını ortaya koymuştur. Kadeş ve Şam arasında bulunan Takhsi bölgesine yapılan bu başarılı seferin ardından isyan eden yedi prens TEB Teb kentine götürülür ve altısı burada baş aşağı bir şekilde tapınak duvarına asıldı. Kalan bir prens ise Nubya bölgesine götürülüp halka ibret olsun diye asıldı. İktidarının yedinci yılında yapılan bu seferden çok sayıda altın, bakır, esir, savaş arabası ve hayvan ganimet olarak ele geçirildi. Dokuzuncu yılında bir diğer seferi Filistin üzerine gerçekleştiren kralın bu askeri başarısı beraberinde barışı getirmiş, Mitannili, Nahirili, Hattili prensler, Mısır’a gelip hediyelerle barış istemiştir. II. Amenhotep’in bu başarısı Karnak’taki dördüncü ve beşinci pylonların arasındaki sütunlu salonun bir yazıtına eklenmiştir. Yazıtta “Mitanni’nin (My-tri) şefleri (weru) sırtlarında teslimatlarla ona gelirler, yaşam nefesini aramak için majestelerinden sunu hediyeleri (hetepu) isterler.” yazmaktadır. II. Amenhotep’in saltanatının sonuna doğru ise o güne kadar aşağılanan Mitannilerin tasvirleri Babil, Hatti, Nahiri ülkeleri ile aynı seviyeye getirilmiştir. Söz konusu bu tasvirlerde ise müttefiklerin, Mısır

kralına sürekli olarak yalvaran biçiminde tasvir edildiği de görülmektedir (Bryan, 2002, s. 244-245).

II. Amenhotep'in ölümüyle birlikte tahta naip olup olmadığı bilinmeyen, tahta çıkışının veraset mi ilahi kaynaklı mı olduğu tartışılan oğlu IV. Tutmosis geçmiştir. II. Amenhotep'in saltanatının 10. yılından sonra özellikle Suriye-Filistin üzerine sefer yapmaması, barış içerisinde bir süreç geçirmesi, ülke içerisindeki yetenekli prensleri bir rekabete sürüklemiş olmalıdır. Giza sfenksindeki yazıta bakıldığında IV. Tutmosis'in meşru mirasçı olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Giza stellerinin tahrip edilmesinden dolayı IV. Tutmosis'in tam olarak tahta nasıl çıktığı anlaşılamamaktadır. IV. Tutmosis'in Suriye-Filistin politikası babasının iktidarının onuncu yılından sonraki yerleşik barış endeksli olduğu görülmektedir. Buna rağmen zaman zaman isyan eden vasallara ve Mitannili ileri gelenlere karşı mücadele ettiği bilinir. Ancak bunlar küçük çaplı organizasyonlar olmalıdır. Öte yandan Mitanni Kralı Artatama'nın kızıyla evlenen kral bu ikili ilişkileri daha da pekiştirmiştir. Filistin'de ise Gezer şehrine bir sefer düzenlediği anlaşılmakla birlikte bu konuda kesin bir kanıt yoktur (Bryan, 2002, s. 250-251).

Tüm bu veriler ışığında IV. Tutmosis döneminde kuzey sınırların korunduğu, Mitanniler ile yeniden anlaşmalar yapmak suretiyle barışın devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Mısır ile Suriye-Filistin arasındaki diplomatik ve ekonomik ilişkilerin niteliğini anlamak adına, mezar komplekslerindeki ikonografik kayıtlar temel veri kaynağı teşkil etmektedir. Özellikle 18. Hanedan döneminde yaşamış olan vezir Khaemhet'in mezarındaki buluntular, dönemin bölgesel hiyerarşisini yansıtan önemli kanıtlar sunmaktadır. Bu mezarda, tarihi öneme sahip üç tasvir yer alır ve bunlardan biri IV. Tutmosis dönemine aittir. Tasvirde kral, sol tarafta bir “naos” içinde otururken, önünde altın ve gümüşten yapılmış, Asya işçiliği ürünü muazzam kaplar ve büyük halkalar hâlinde değerli metaller yer alır. Bu nesnelerin arkasında yere kapanmış Asyalı prensler görülür. Üzerlerinde şu yazı bulunmaktadır: “Bu ülkenin prensleri tarafından, kendilerine hayat nefesi bahşedilsin diye yalvarmak için Naharin'in haraçları getirilmektedir. Onlar “İki Ülkenin Efendisi'ne” bağlılıklarını sunmak için gelmekte, haraçlarını taşımakta ve şöyle demektedirler: Bize verdiğin hayatı bahşet, ey yüce kral.”. Başka bir metinde ise Suriye fatihi olarak yer alan kralın, Suriye üzerine başarılı seferler düzenlediği fakat kralın bundaki asıl amacının sınırlarını Fırat'a kadar genişletip Mitannilerin topraklarını ellerinden almak olmadığı bilinmektedir. Bu seferlerin Asi Vadisindeki bazı isyancıların isyanlarını bastırıp, Fenike kıyılarında Mısır etkisini korumak olduğu anlaşılmaktadır. Mitanni ile sıkı bağların güçlendirildiği ve bu doğrultuda uzun yıllar sürecek dostluğun sonucunda Suriye üzerine seferlerin sınırlı olacağı da görülmektedir (Redford, 1992, s. 165-166). Saltanatı boyunca askeri seferlerinin ötesinde imar ve inşaa faaliyetleri ile uğraşan IV. Tutmosis, ülke çapında çok sayıda tapınak yaptırmıştır. Öldüğünde ise yerine oğlu III. Amenhotep geçmiştir.

III. Amenhotep, tahta çıktığında henüz 10'lu yaşlarda olduğundan tahtta anne etkisinin görüldüğü bilinmektedir. Annesi Mutemya'nın üstlendiği bir yönetimin ilk on yılında Nubya'daki bir isyandan başka kısmen istikrarlı ve sakin bir ortam görülmektedir. Bu süreçte etkili olan bir başka kadın figür de Tiye'dir. Tiye ile kral henüz çocuk denecek yaşta evlenmiştir. Tiye'nin yönetimde etki bıraktığı da görülmektedir (Mieroop, 2019, s. 188). Öte yandan, Kralın, babası gibi iyi bir diplomat olduğu ve ülkeyi denge üzerinde yönettiği

söylenbilir. Onun hükümdarlık dönemi barış ve refah dolu bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Özellikle Asyalı komşularına yönelik evlilik ve çeşitli diplomatik yollarla dengeyi sağlamıştır. Bu dönemin stratejisini de içeren “Armarna Arşivleri”nde özellikle diplomatik meseleler üzerine çok sayıda belge vardır. Bu belgeler ışığında dönemin Suriye-Filistin ile olan ilişkileri daha net bir şekilde anlaşılabilir. Babası döneminde güvence altında tutulan Suriye topraklarındaki bu istikrarlı siyaseti devam ettirmek için Mitanni Kralı Şutarna'nın kızı Giluşepa ile evlenen kralın bu yönde siyaseti devam etmiştir. Dönemin güçlü bir devleti olan Mısır'ın kuzey topraklarını tamamen ele geçirmesinde hiçbir engel yokken böyle bir yol seçmesinde kraliyet ailesindeki Asyalıların etkisinin olduğu da düşünülebilir. Bu minvalde, kralın Asyalı komşularına ya da akrabalarına değerli eşyalar gönderdiği bilinmektedir (Schlögl, 2020, s. 104).

III. Amenhotep döneminde Mısır'ın yönetiminde söz sahibi olan Tiye'nin etkilediği düşünülen bu politikanın, yani Asya'ya ayak basmadan orayı diplomatik ilişkilerle ya da vasallarla kontrol altında tutma girişimi ağır sonuçlara yol açacaktır. Suriye'deki vasallar bu boşluğu o dönemde parlamaya başlayan güçlere yönelerek telafi etmeye çalışmışlardır. Bu güçlerden biri de Hitit İmparatorluğu olmuştur. Suriye'de Hitit saflarına geçen vasalların sayısının artmasından dolayı Mitanni krallığı zaman içerisinde güç kaybetmiştir. Hititlerin Mitanniler üzerinde yoğun baskısı Mısır desteğiyle geri püskürtülmüştür. Bu durum Hititlerin Mısır'a düşman olmasına yol açmıştır. III. Amenhotep zamanında olmasa da onun ardılı dönemlerde Hititler, Mısır'a karşı bir politika sergilemiştir (Vercoutter, 2020, s. 82). Bu dönemdeki bilgiler için Amarna arşivlerinin yanında Ugaritteki arşivlere de bakılabilir. Bu metinlerde Mısırlıların elinde olan Ugarit ve Biblos kıyılarındaki isyanlardan da bahsedilmiş, isyanın elebaşısı olan Amurru prensi Abdaşirta'nın faaliyetlerinden söz edilmiştir. Başlangıçta Mısır'a sadık bir vasal görünümü veren bu prensin sonraki dönemlerde isyan ettiği, kralın ölümüne yakın bu isyanın bastırıldığı bilinir (Hornung, 2004, s. 103).

Bir dönem Anadolu'da Hititlerin sıkıntıya girmesiyle birlikte kuzey bölgesinin kontrolünü yeniden ele almaya çalışan kralın Anadolu'nun güçlü beylerinden Arzawa kralının kızıyla, aynı zamanda Babilli prenseslerle evlenmesi dönemin diplomatik yönüne de işaret etmektedir. Kralın diğer önemli yönü ise Güneş tanrısı Aten'e tapınımıdır. Oğlu IV. Amenhotep'i de etkileyecek olan bu yönelimin sonucunda Mısır'da ilk defa tek tanrılı din olan Aton'a iman ortaya çıkacaktır. III. Amenhotep öldüğünde 51 yaşındaydı. KV 22 numaralı mezarda krala ait mumyalanmış beden bulunmuştur. Ölüm haberi Suriye'ye ulaşınca Mitanni Kralı'nın Tiye'ye bir mektup yazmış, mektupta ise “Kardeşimin kaderine yol aldığını duyduğum gün oturup ağladım. O gün ne yemek yedim ne su içtim; sadece yas tuttum.” demiştir (Fletcher, 2023, s. 295). Öldükten sonra tahta oğlu IV. Amenhotep/Akhenaton geçmiştir.

IV. Amenhotep, III. Amenhotep ve Tiye'nin oğlu olarak tahta geçmiştir. Hükümdarlığının 5. yılında tek bir yaratıcıya inanarak Tanrı Aton'u ülkenin tek tanrısı ilan etmiş, ona bağlılığını göstermek için de adını Akhenaton olarak değiştirmiştir. Tanrısı adına Tell Amarna kentini kurarak tapınaklar inşa ettirmiş, ülkedeki diğer tanrıların hükmünü ve rahiplerini geçersiz kılarak tapınaklarını kapattırmıştır (David, 2003, s. 106). III. Amenhotep'in Güneş Tanrısı üzerinden ön plana çıkan inancının Akhenaton'u etkilediği, annesinin ve anne tarafından akrabalarının Mısırlı olmayıp muhtemelen Asya kökenli olmaları ve kralın bu

durumunun Asya ile ilişkileri belirlediği ve tek tanrıcılığı ilan etme sürecinde belirleyici olduğu düşünülmektedir (Freud, 2022, s. 34). Akhenaton, hükümdarlığının ilk beş yılı boyunca yoğun bir imar ve inşaa programı yürütmüş, bu süreçte ihtiyaç duyulan iş gücünü temin edebilmek amacıyla askeri seferleri erteleme yoluna gitmiştir. Ancak bu durum, ordunun teşkilatlanmasına ve askeri hazırlıklara önem verilmediği anlamına gelmemektedir. Nitekim bazı bulgular, bugünkü Akdeniz'in doğu kıyılarını kapsayan Levant bölgesine yönelik bir seferin düzenlendiğini göstermektedir. Bununla birlikte, Şam halkının Nubya bölgesine sürgün edildiği ve buradaki vali aracılığıyla güney yönünde askerî harekâtların başlatıldığı da anlaşılmaktadır (Kuhrt, 2019, s. 257).

Akhenaton her ne kadar genel olarak barış yanlısı bir figür olarak değerlendirilse de geleneksel firavun rolünü dış politikalarda aktif biçimde sürdürerek savaş karşıtı bir tutumdan ziyade, stratejik gerekçelerle şekillenen bir diplomasi izlemiştir. Ayrıca, dönemin güçlü devletlerinden biri olan Asur ile Kuzey Suriye üzerinden diplomatik ilişkilerin sürdürüldüğü de kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu veriler, Akhenaton döneminde dış politikanın sadece askerî araçlarla değil, diplomatik yöntemlerle de yürütüldüğünü ortaya koymaktadır (Warburton, 2003, s. 83). Bazı araştırmacılar, Akhenaton'un aynı dönemde, Hititlerle bir askerî çatışmaya da girmiş olabileceğini öne sürmektedir. Zira bu dönemde Hititler, Mısır'ın geleneksel müttefiki olan Mitanni İmparatorluğu'nu mağlup ederek, uzun süredir sürdürülmekte olan hassas güç dengelerini altüst etmişlerdir. Bununla birlikte, Akhetaten'den elde edilen diplomatik arşiv belgeleri (Amarna Mektupları), Mısır'ın Kuzey Suriye'deki askerî faaliyetlerinin genellikle sınırlı çapta kolluk kuvveti müdahaleleri şeklinde gerçekleştiğini ve bu müdahalelerin esas amacının, bölgedeki istikrarsız bağlı devletlerin karşı tarafa geçmesini engellemek olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde, on ikinci yılda büyük bir törenin düzenlendiği ve bu törende kralın "bir araya gelmiş tüm yabancı ülkelerden" haraç kabul ettiği kayıt altına alınmıştır (Dijk, 2003, s. 270).

Öte yandan tek tanrıcılık inancı ile Asyalıların inancının benzer olması, hatta bu yaklaşımın o bölgelerden devşirilmesi fikrini öne sürenler, Asya'da emperyalist yayılımın bu yolla daha da hızlandığını da iddia etmişlerdir. Ancak bu fikir gerçektir gibi görünmektedir. Ayrıca, Hititlerin Anadolu'da gittikçe büyüyen bir yayılmacı güç olduğunu düşündüğümüzde, özellikle Kuzey Suriye üzerindeki hâkimiyetinin Akhenaton döneminde hızlandığı, Mısır'ın bu iç sorunundan faydalanarak elindeki bazı yerleri ele geçirdiği, hatta Kadeş Kralı'nın Suriye'deki toprakları yeniden kazandığı görülmektedir. Amurru Kralı'nın ise Fenike limanlarını ele geçirmiş olması, yeni bir süreci doğurmuş, Mısırlılar Fenike'ye bir gözlemci göndererek durumu anlamaya çalışmış, bu gözlemci ise Amurrular'ı haklı bulmuştur. Bu şekilde Akhenaton'un belli ki askeri sefer yapmayıp diplomatik girişimlere başvurması Amurru Kralı'nın vasallığını kabul ettiği anlamına gelmektedir. Hititlilerin de Amurrular'ı bir ittifak içerisine çekmesiyle birlik anlaşması imzalanmıştır. Öte yandan Filistin de ise bedeviler isyan etmiş, önce Megiddo, daha sonra Kudüs'ü ele geçirmişlerdir. Bu durum şunu göstermektedir ki Mısırlılar kendi iç sorunlarıyla uğraştığından dışarıda kendisinden yardım talep eden müttefiklerine ya da vasallarına destek gönderememişlerdi. Özellikle hem Suriye hem de Filistin coğrafyasının kontrolünün yitirilmesi ile III. Tutmosis dönemi kazanımlarının kaybedildiği bu doğrultuda söylenebilir (Vercoutter, 2020, s. 84-85).

Öte yandan, yaşanan gelişmelerin Mısır açısından en ağır sonucu, stratejik ikmal merkezleri olan kıyı kentlerinin kaybedilmesi olmuştur. Ugarit'in Hititlerle ittifak kurması ve Biblos'un, sadık Mısır yanlısı Vali Ribaddi'nin düşmesinden sonra Aziru'nun tarafına geçmesi, bu kaybın ciddiyetini artırmıştır. Sonuç olarak Aziru, yükselen Hitit gücünü dikkate alarak bu devletle uzlaşma yoluna gitmiştir. Hitit kralı Şuppiluliuma, Halep ve Alalakh kentlerini ele geçirerek bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmiş, Aziru ve Aitakama gibi önemli yerel liderleri de kendi nüfuzu altına almıştır. Bu gelişmeler sonucunda, Suriye üzerindeki kontrol Hititler lehine değişmiş, Mısır yalnızca Şam bölgesinde sınırlı bir egemenliği sürdürebilmiştir. Bu süreçte Mısır'ın en önemli müttefiklerinden biri olan Mitanni Krallığı ise izole edilmiş, kral Tuşratta'nın öldürülmesinin ardından bölgedeki etkisini tamamen yitirmiştir. Tüm bunlara rağmen kral, yaşanan kayıplara karşı, herhangi bir askerî veya diplomatik müdahalede bulunmamıştır. Yalnızca Aziru'yu sarayına davet ederek istişare etmeye çalışmıştır. Oysa babası III. Amenhotep, Mısır'ın Asya politikalarına şahsi etkisini doğrudan yansıtan güçlü bir dış politika yürütmüştü. Buna karşılık Akhenaton, dış siyaseti büyük ölçüde bürokrasiye bırakmış, bu da Mısır'ın Levant'taki geleneksel nüfuz alanlarında ciddi kayıplar yaşamasına neden olmuştur (Hornung, 2004, s. 110).

Hitit baskısı ve kuzeydeki Amorit kentlerinin isyanı Mısır'ın gücünü zayıflatmıştır. Ayrıca bunu Khabiru olarak bilinen savaşçı grupların Filistin'e akınlar düzenlediği ve Amarna dönemi olarak bilinen sürecin başladığı evreye denk geldiği bilinmektedir. Amarna mektupları Filistin kentlerinin birbirleriyle ve Khabiru'larla olan sıkıntılı ilişkilerini kaydetmektedir. Arkeolojik kanıtların bir kısmı ile ilişkilendirilebilen dönemde bu durumun maddi refahın azalmasına da sebep olduğu görülmektedir (Kenyon, 2008, s. 526). Akhenaton'un iktidarının son yıllarında hem Suriye, hem Nubya bölgesi, hem de Anadolu'dan gelen tehditler Akhenaton'u her türlü askeri tedbir almaya zorlamıştır. Bu dönemde Horemheb'in Akhenaton'un iktidarının son yıllarında Suriye üzerine yaptığı sefer de bunu kanıtlamaktadır (Ridley, 2019, s. 313-315). Bu seferin başarısız olmasının tanrıların Mısır'ı terk etmesi ve dualara cevap verilmemesi ile ilişkilendirilmesi önemlidir. Çünkü Akhenaton'un tek tanrıyı ilan etmesiyle diğer tanrılara ait tapınaklar ve kültler tahrip edilmiş, tanrılar ise buna istinaden Mısır'ı cezalandırmıştı. Bu inanç Amarna politikası olarak gösterilen tek tanrıcılığın kısa sürede ortadan kalkmasına, ordunun bu politikayı artık desteklememesine imkân sağlamıştır. Çünkü Akhenaton'un iktidarında önceden elde edilen Kuzey Suriye ve Filistin kazanımlarının kaybı hem rahiplerin elini güçlendirmiş hem de halkın ve ordunun desteğini geri çekmesine yol açmıştır. Mısır'ın müttefiki olan Mitanni'nin artık kuzeydeki en büyük güç olan Hititler tarafından yenilmesi ve artan Hitit baskısı, Mısır'ın bazı vasallarını, özellikle Amurru'lu Aziru'yu, iki rakip süper güç arasında bağımsız bir tampon devlet kurmaya yöneltmiştir. Mısır, en kuzeydeki topraklarının bir kısmını kaybetmeye başlamış ve Suriye'de sınırlı askeri güçleriyle bu konuda açıkça hiçbir şey yapamamıştır (Dijk, 2003, s. 281-282).

Tüm bunlar Akhenaton'un ölümüyle birlikte Tutankamon'un çocuk yaşta tahta çıkmasıyla iyice derinleşmiştir. Tutankamon'un çocuk yaşta tahta geçmesi, babası Akhenaton'un kurduğu düzeni yıkması, tek tanrıcılığı ortadan kaldırması ve onun reformlarına başkaldırması neticesinde değişen bir düzenin içerisinde kendini bulmasına neden olmuştur. 18 yaşında ölen Tutankamon'un ardından ülkeyi General Horemheb'in yönettiği anlaşılmaktadır.

Tutankamon dönemiyle ilgili ölümünden sonra karısı Anhesenamun'un Hititlilere yazdığı mektupla Hitit prensiyle evlenmek istediği ve bu prensin yolda gelirken öldürüldüğü bilinmektedir (Vercoutter, 2020, s. 86). Tutankamon'un saltanatının 10. Yılında Hititlilerle Kadeş yakınlarında Amqa'da bir savaş yaptığı ve Mısırlıların bu savaştan yenilgi ile ayrıldığı bilinmektedir. Horemheb'in bu savaşta orduya komuta edip etmediği bilinmezken Tutankamon'un erken ölümüyle birlikte cenaze töreninde bu kişinin rol almaması düşündürücüdür. Horemheb'ten önce naip olarak Tutankamon'un karısı Anhesenamun ile birlikte geçici olarak ülkeyi yöneten Ay'ın iktidarında Hititliler ile bir barış yapılmaya çalışıldığı, bu barış ile birlikte Mısır ve Hatti ülkesinin tek bir ülke olarak tarih sahnesinde yer alacağı düşünülmüş olmalıdır. Ancak Hititlerin bu barış teklifine ilkin şüpheli yaklaştığı, sonradan ikna olduğu ve Hitit prensi Zananza'yı bu evlilik için gönderdiği ve muhtemelen Horemheb taraftarları tarafından öldürüldüğü bilinmektedir. Bu durum Hitit Mısır arasındaki ilişkilere zarar vermiştir. Şuppiluliuma oğlunun öldürülmesini af etmediği, uzun yıllar bu savaşı devam ettirdiği, Mısırlıların tüm iyi niyet dileklerini reddettiği görülmektedir. Mısır'da yaşanan bu taht kavgası sonucunda Ay'ın ölümüyle birlikte Horemheb'in tahta çıkmasıyla son bulmuştur. Tahta çıkış süreci zorlu olsa da iktidarı kısmen rahat geçmiştir. Suriye için onuncu saltanat yılında Kadeş ve Amurrularla bir savaş yapıldığı bilinmekte fakat bu savaşın neticesi Mısır kayıtlarında görülmemektedir. Mısır kayıtlarında olmasa dahi Hitit kayıtlarından anlaşılacağı üzere Hitit kralı I. Muvatalli ve Seth arasında bir dostluk anlaşması olduğu sanılmaktadır (Dijk, 2003, s. 283-285).

18. Hanedanın son kralı, 19. Hanedanın doğal kurucusu olan ve kendi kendini kral yapan asker kökenli ve hanedan soyundan dahi gelmeyen Horemheb öldüğünde yerine artık siyasi düzeni şekillendiren ve belirleyen asker kökenli firavunlar tahta geçmiştir. Horemheb'in muhtemelen tahta varis olarak bırakacak bir erkek evladı olmadığından kendi seçtiği, yine asker olan Ramses tahta geçecek, bundan sonra 18. Hanedan soyu ve askeri vesayet devam edecektir. I. Ramses dönemi ve sonrasında Hitit üzerinden Suriye meselesi ve Filistin sınırlarına hakimiyet konuları sıklıkla gündeme gelmiştir. Özellikle I. Seti dönemindeki Filistin'deki bedevilere karşı mücadeleler ve Suriye'deki Kadeş bölgesinde Hitit ile yapılan seferler bunu göstermektedir (Vercoutter, 2020, s. 87-88). Ancak asıl büyük olay sonraki dönemde ilişkileri etkileyecek olan Kadeş Savaşı ve antlaşmasıdır. II. Ramses, tahta çıktıktan sonra Asya'daki ilk seferinde Amurru'yu Mısır egemenliğine alarak etki alanını Ugarit'e kadar genişletmiştir. Ancak Hitit Kralı Muvatalli, Amurru'yu geri almak amacıyla Kadeş'te MÖ 1274 yılında büyük bir orduyla II. Ramses'i beklemiş ve savaşta Mısır ordusunu tuzağa düşürerek ağır kayıplar verdirmiştir. Ramses geri çekilmek zorunda kalmış, çatışmalar MÖ 1270'e kadar sürmüştür. Sonunda III. Hattuşili ile II. Ramses arasında tarihteki ilk resmi barış antlaşması imzalanmış; bu anlaşma iki tarafın askeri destek vermesini ve mültecilerin iadesini şart koşmuştur. Bu diplomatik yakınlaşma Hitit-Mısır ilişkilerini güçlendirmiş, sonunda II. Ramses'in Hattuşili'nin kızıyla gerçekleştirdiği evlilik ile sonuçlanmıştır. Hitit prensesi törenle Mısır'a getirilmiş, olay tapınaklara işlenmiştir. Ardından Ramses, mimari projelere yönelmiş, Abu Simbel, Ramesseum ve Karnak'taki ilaveler bu dönemde inşa edilmiştir. Sanatsal üsluplarda ise gösteriş ve anıtsallık öne çıkmıştır. II. Ramses'in uzun saltanatı, Hititlerle sağlanan barış

sayesinde istikrar içinde geçmiş, bu da ekonomik ve kültürel gelişmeyi mümkün kılmıştır (Hornung, 2004, s. 117-119).

18. Hanedanlık dönemindeki Mısır'ın Suriye ve Filistin üzerindeki hâkimiyetinin çok yönlü ele alınması, sonraki dönemlerdeki gelişmelere olan etkisi ve tarihsel bir perspektif ile bu sürecin değerlendirilmesi oldukça önemlidir. Bu noktada çalışmanın devamı niteliğinde olabilecek bağlantılar, sonraki çalışmalarda ele alınabilir. Ancak 18. Hanedanlık sonrası değişen dengelerle birlikte bu diplomatik ve askeri bağlantıların da yeniden ele alınması gerekli görülmektedir.

18. Hanedan Filistin-Suriye İlişkilerinin Tarihsel Sürece Etkileri

Mısır tarihinin On Dokuzuncu Hanedanı, siyasi ve askeri gücün belirgin şekilde azalmaya başladığı bir döneme tekabül etmektedir. I. Seti ve II. Ramses gibi hanedan üyeleri, Mısır'ın etki alanını kuzeye, özellikle Suriye-Filistin bölgesine doğru genişletme çabasında olmuşlardır. Bu süreçte, söz konusu bölge Hatti ve Mısır arasında paylaşılmış, dolayısıyla siyasi açıdan bölünmüş bir yapı arz etmiştir. Kadeş Savaşı'nın ardından yaklaşık on beş yıl sonra Asur Devleti'nin Kuzey Suriye'de yayılmaya başlaması, Mısır ile Hatti arasında bir barış antlaşmasının yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu gelişmeler neticesinde Mısır, Güney Suriye ve Kuzey Filistin üzerindeki hâkimiyetini kademeli olarak kaybetmeye başlamış; bu durum II. Ramses'i Mısır sınırına yakın noktalarda bir dizi askeri kale inşa ettirmeye sevk etmiştir (Mierop, 2006, s. 197). MÖ 1200'lü yıllarda Yakın Doğu'da yaşanan ciddi kargaşa, Mısır kaynaklarında sıklıkla anılan “Deniz Halkları”nın gelişyle ilişkilendirilmiştir. Doğal afetler başta olmak üzere pek çok faktör bu kaotik sürece katkıda bulunmuş olabilir. Sebebi ne olursa olsun, bu dönem sonunda Mısır'ın Levant üzerindeki nüfuzu zayıflamış, Hitit İmparatorluğu çökmüş ve Ege'deki birçok devlet yıkılmıştır (Jigoulov, 2021, s. 24-25).

Mısır'ın Kenan bölgesine yönelik işgal politikaları MÖ 16. yüzyıl ortalarında başlamış ve bu süreç farklı yorumlara konu olmuştur. Bazı araştırmacılar, Mısır'ın Filistin'i işgaliyle birlikte bölgedeki birçok yerleşim yerinin tahrip edildiğini ve Güney Kenan'ın zenginliğinin yabancı yönetimler altında giderek azaldığını öne sürmektedir. Buna karşılık, On Sekizinci Hanedanın sonlarına doğru Orta Tunç Çağı'na tarihlenen yerleşimlerin çoğunun gelişmeye devam ettiği, bazılarının ise yeniden inşa edildiği savunulmuştur (Gonen, 1984, s. 61). Mısırlılar, bölgenin kontrolünü sağlamak ve kaynaklardan daha etkin yararlanmak amacıyla askeri kaleler ve idari merkezler kurmuşlardır. Filistin'deki yerel yöneticiler, Mısır kraliyet ailesine ya da temsilcilerine askeri destek sunmak ve hediyeler göndermekle yükümlüydüler. Mısır'ın Levant üzerindeki kontrolü Sumur, Gazze ve Kumidi gibi stratejik kentlerde kurulan üsler aracılığıyla sağlanmaktaydı. Ayrıca Kenan beylerinin çocuklarının Mısır saraylarında eğitilmesi, bu bölgedeki kültürel asimilasyonun önemli bir parçasıydı. Böylelikle saray terbiyesi almış olan bu gençler, Mısır'ın değerlerini özümseyerek kendi bölgelerinde Mısır çıkarlarını gözetken bireyler haline gelmekteydiler. Bölge halklarının sürgün edilmesi de Mısır denetiminin sertliğine işaret etmektedir. Nitekim IV. Tutmosis ve Akhenaton dönemlerinde bazı Kenanlı topluluklar Teb ve Nübye'ye sürgün edilmiştir. Savaş tutsakları ise tapınaklara ait arazilerde çalıştırılmak üzere dini kurumlara sunulmuştur (Kuhrt, 2013, s. 426-430).

Filistin'in kolaylıkla ele geçirilebilmesinin temel nedenlerinden biri, bölgedeki siyasal parçalanmışlıktır. Bu parçalanmış yapı, bölgeye komşu büyük güçlerin müdahalelerini kolaylaştırmıştır. Filistin'in zengin doğal kaynakları ve teknolojik bilgi birikimi, bu güçlerin ilgisini çekmiştir (Mieroop, 2006, s. 197). Özellikle Byblos gibi şehirler, erken dönemlerden itibaren bölgesel ve uluslararası ilişkilerde önemli rol oynamıştır. MÖ 2600'lerde Mısır yazıtlarında Byblos'tan sedir ağacı ve gemi satın alındığına dair bilgiler yer almakta olup, bu kent Mısır'ın kültürel ve ticari etkisine açık bir yapı sergilemiştir (Aubet, 1993, s. 16-18). Geç Tunç Çağı boyunca Suriye-Levant coğrafyası, büyük ölçüde merkezi bir otoriteye sahip olmayan, küçük krallıkların egemenliğindeydi (Liverani, 2014, s. 331). Amarna mektupları, bu bölgede Mısır'a bağlı vasal kralların varlığını ve Mısır'ın yaklaşık 60 şehir devleti üzerindeki denetimini belgelemektedir (Mieroop, 2019, s. 83). Kenan ve Fenike şehir devletlerinin hiçbir zaman güçlü bir siyasal birlik oluşturmamaları, onların daha büyük güçler tarafından kolaylıkla istila edilmesine neden olmuştur (Reece, 2004, s. 12-14; Günel, 2023, s. 4).

Tüm bu bilgiler ışığında Mısır'ın tarihsel süreç içerisindeki konumu ve Suriye Filistin coğrafyalarındaki ana dinamikler anlaşılabilmektedir. Bu sebepten dolayı dünyanın değişen dengelerini de göz önünde bulundurursak hem Mısır hem de Suriye Filistin coğrafyasındaki stratejik ve lojistik bütün etkenler incelendiğinde bu coğrafyaya hâkim olmanın büyük bir güç oluşturduğu, 18. Hanedan sonraki bu gelişmeler ışığında görülecektir. O halde, dönemin diğer önemli güçleri olan Asur, Babil, Hitit ve sonraki dönemlerde belirleyici olan diğer unsurlar söz konusu bu kadim coğrafyanın şekillenmesine önemli katkılar sağlamışlardır. Bu etkiler ile birlikte uygarlıkların nasıl ilerlediği, coğrafyaların nasıl çizildiği ve zaman ve mekânda hâlihazırda bulunan insanın bu bilinç seviyesine nasıl çıktığının süreç içerisindeki köşe taşları daha iyi bir şekilde anlaşılabilecektir.

Sonuç

Tarih, hakikati inşa çabası ve ifade biçimidir. Çağların özünü yakalayabilmek, dönüşümleri fark edebilmek, nedeni ve sonucu görebilmek tarih ile mümkün olabilir. Bu mümkünde antik dünyanın izini sürebilmek, bu izde aranan şeyleri bulabilmek, yaşanan olayların serüveninin ve evrelerinin serüvenini anlayabilmek ve medeniyetlere kılavuzluk eden öncülleri ya da ilkleri bulabilmek insanın ve uygarlığın kökenlerine inmek demektir. Bu bağlamda tarihsel perspektifte insanın özündeki sürekli bir devinim bir yerden bir yere doğru akışı sağlamak dinamik bir mekanizmanın işlemesi, toplumların oluşması, uygarlıkların biçimlenmesi ve tarihin yazılması demektir. Mısır uygarlığının en eski dönemlerden günümüze değin yukarıdaki kriterler eşliğinde tarihe ve insanlığa verdiği katkılar zihin dünyamızdaki medeniyet tasavvurumuzda önemli bir eşiktir.

Mısır'ın antik dünyadaki yeri, bu noktadan bakıldığında oldukça önemlidir. Bulunduğu coğrafyanın olumlu ve olumsuz yönlerini bünyesinde barındıran, kendi içerisinde çağın ötesinde bir dinamizme sahip olan bu medeniyetin Suriye-Filistin üzerindeki tahakkümü, yayılcı bir politika içerisinde stratejik hamleleri ve değişime bir yerde öncülük yapması önemlidir. Suriye-Filistin bölgesinin tarih boyunca dinsel, siyasi, ekonomik ve stratejik avantajlarını da göz önünde bulundurursak Mısır'ın bu coğrafyalara hâkim olma isteği kaçınılmaz gibi görünmektedir. Bu doğrultuda Mısır'ın erken dönemlerden itibaren bu coğrafya

ile yakından ilgilenmesi siyasi tarihte Mısır'ın, Suriye'nin ve Levant bölgesinin konumunu belirler.

Suriye Filistin coğrafyası, Natufyan ve Beidha kültürlerinden itibaren sürekli yerleşime sahne olmuş ve zengin arkeolojik bulgularla kültürel çeşitliliğini kanıtlamıştır. Ilıman iklim ve tarıma elverişli topraklar sürekli yerleşimi desteklerken, kıyı kesimleri denizcilik ve ticaret için uygun koşullar sunmuştur. Bölgedeki kereste ve diğer doğal kaynaklar ekonomik değer yaratmış, jeo-stratejik konum ise Anadolu, Mezopotamya ve Mısır arasında geçiş noktası işlevi görerek hem ticari hem askerî önem kazandırmıştır. Ancak dağınık siyasi yapı, istilalara açık bir ortam yaratmıştır. Mısır, Mitanni ve Hititler gibi güçlerin müdahalesine sahne olmuştur. Bu nedenle Suriye Filistin tarih boyunca stratejik, ekonomik ve kültürel açıdan cazip ama politik olarak istikrarsız bir bölge olmuştur.

Antik Mısır'ın 18. Hanedan dönemi Suriye-Filistin ile olan münasebetlerini incelerken, Mısır'ın siyasi yapısı içerisindeki dalgalanmalar da bu süreci etkilemiştir. Bazı kralların yönetimlerinde özellikle kuzey bölgelerinin kontrolünü sağlamak için çok büyük çabalar gösterilirken bazı kralların döneminde ittifaklar ve anlaşmalar metoduyla bu süreç kurgulanmıştır. Bu kararda etkili olan temel faktörler arasında siyasi çekişmeler, dini dönüşümler, yeteneksiz ve küçük yaşta yönetimi devir alan kralların gelmesi başlıca neden olarak gösterilebilir. Ancak en eski dönemlerden geç krallığa kadar neredeyse devletin ana politikası haline gelen bu sorun, aslında Mısır'ın varoluş sorunuuydu. Güneyde Nubya, kuzeyde Suriye ve Filistin sınırlarının kontrolleri en önemli gelecek sorunsalı olarak karşımızdadır. 18. Hanedan'ın bazı krallarının bu durumunun bilincinde olduğu ve siyasi ve askeri politikalarını bu minvalde şekillendirdiği söylenebilir. Özellikle III. Tutmosis'in dönemindeki kazanımların meyveleri çok sonradan alınmış ve devlet oldukça rahatlamıştır. Bundan dolayı siyaseten iyi politika üreten ve askeri olarak iyi bir ordu hazırlayan yöneticilerin hem maddi zenginliği artmış hem de devlet olabildiğince güçlenmiştir.

18. Hanedan döneminde Mısır'ın, Suriye'de güvenliği sağlama çabaları, bölgedeki güç dengelerinin değişmesiyle sekteye uğramıştır. Mitanni'nin yıkılması ve Hititlerin Anadolu'da güçlenip Suriye'ye yönelmesi, Mısır için ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Hititler, Fırat bölgesindeki hâkimiyetleri sayesinde Kuzey Suriye'deki vasalları kendilerine bağlamış veya Mısır'a isyan etmelerini teşvik etmiştir. Bu durum, Mısır'ın askeri, ekonomik ve siyasi gücünü zayıflatmış, Hititlere karşı etkin pozisyonunu kaybettirmiştir. Kadeş Savaşı ise bu güç kaymasının ve siyasî dengelerin değişiminin somut bir göstergesi olarak tarihe geçmiştir.

18. Hanedan dönemi Mısır, Yeni Krallığın önemli bir evresini oluşturmaktadır. Sadece askeri başarılar ve siyasi zaferler ile değil aynı zaman dinsel ve kültürel gelişmeler ile tarihte önemli bir noktadır. Bu dönemdeki çoğu kralın popülerliği devam etmektedir. Bu bağlamda Suriye Filistin bölgeleri ile Mısır arasındaki münasebetleri dönemsel bir analiz içerisinde çalışmada aktarılmaya çalışıldı. Bu çalışma dönemin bir portresini çizmek ve dengelerini anlayabilmek açısından önemlidir. Bu sebeple dönemin süper güçleri ve ana dinamikleri bir süreç takip edilerek anlayabilmek ve meseleye olan geniş bakış açısının netleştirilmek önemlidir. Tüm bu veriler ışığında kadim Antik Mısır'ın, Suriye-Filistin coğrafyasının stratejik vazgeçilmezliği ile birleştiğinde tarihin akışında önemli bir yer edinmiştir.

Kaynakça

- Abulafai, D. (2012). *Büyük Deniz-Akdeniz'de insanlık tarihi-* (Çev. G. Ç. Güven, 1. Baskı). ALFA Yayıncılık. (Orijinal çalışma 2011 yılında yayımlandı.)
- Arslan, Y. (2021). Medeniyetler beşiği Ortadoğu coğrafyası: Antik çağdan modern döneme, A. İşler (Ed.), *Modernleşme kısıcında Ortadoğu tarih-kültür-siyaset* içinde (s. 8-30). Fenomen Yayıncılık.
- Assmann, J. (2016). *Mısırlı Musa -Batı tek tanrıcılığında Mısır'ın izi* (Çev. B. Leblebicioğlu, 1. Baskı). İthaki Yayınları. (Orijinal çalışma 1997 yılında yayımlandı.)
- Aubet, M. E. (1993). *The Phoenicians and the west politics, colonies and trade*. Cambridge University Press.
- Bahar, H. (2014). *Eskiçağ uygarlıkları* (4. Baskı). Kömen Yayınları.
- Ball, W. (2017). *Arabistan'dan öteye Fenikeliler, Araplar ve Avrupa'nın keşfi* (Çev. A. A. Çağlayan, 2. Baskı). Ayrıntı Yayınları. (Orijinal çalışma 2009 yılında yayımlandı.)
- Braidwood, R. J. (2008). *Tarih öncesi insanları* (Çev. B. Altınok, 1. Baskı). Arkeoloji ve Sanat Yayınları. (Orijinal çalışma 1948 yılında yayımlandı.)
- Breasted, J. H. (1906). *Ancient records of Egypt* (Vol. II). The University of Chicago Press.
- Bryce, T. (2014). *Ancient Syria -A three-thousand-year history-*. Oxford University Press.
- Bryan, B. M. (2002). The 18th Dynasty before the Amarna period (0.1550-1352 BC), I. Shaw (Ed), *The Oxford history of ancient Egypt*. Oxford University Press.
- Brugsch-Bey, H. (1996). *Egypt under the pharaohs*. Bracken Books.
- Bülbul, C. (2010). Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Roller. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29(48), 29-49.
- Christensen, W. (2005). *Great empires of the past: Empires of ancient Egypt*. Facts on File.
- David, R. (2003). *Handbook to life in ancient Egypt*. Facts on File.
- Diakov, V.- Kovalev, S. (2008). *İlkçağ tarihi* (Çev. Ö. İnce, 1. Baskı). Yordam Kitap (Orijinal çalışma 1987 yılında yayımlandı.)
- Dijk, J. V. (2003). The Amarna period and the later new kingdom (C.1352-1069 BC)", (Ed. I. Shaw). *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press. (Orijinal çalışma 1987 yılında yayımlandı.)
- Fletcher, J. (2023). *Antik Mısır tarihi -Dünyayı şekillendiren uygarlık-* (Çev. S. Genç, 1. Baskı), Yeditepe Yayınları. (Orijinal çalışma 2015 yılında yayımlandı.)
- Freud, S. (2022). *Musa ve tek tanrıcılık*, (Çev. M. Solmaz, 1. Baskı). Olimpos Yayınları. (Orijinal çalışma 1939 yılında yayımlandı.)
- Frye, Richard N. (2012). Asur ve Suriye: Eş anlamlı kelimeler (Çev. M. Alican), *Tarih Okulu*, (XIII), 195-201.

- Gonen, R. (1984). Urban Canaan in the Late Bronze Period. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 253, 61-73.
- Hendricks, S. - Vermeersch, P. (2003). Prehistory: From the Paleolithic to the Badarian culture (C. 700.000-400.000 BC.), (ed. I. Shaw), *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press.
- Hornung, E. (2004). *Mısır tarihi* (Çev. Z. Aksu Yılmaz, 1. Baskı). Kabalcı Yayınevi. (Orijinal çalışma 1978 yılında yayımlandı.)
- İplikçioğlu, B. (2013). *Eski çağ tarihinin ana hatları 3. Baskı*. Bilim ve Teknik Yayınevi.
- Jigoulov V.S. (2021). *The Phoenicians lost civilizations*. Reaktion Books Ltd.
- Karaaslan, T. (2006). *Ortadoğu'nun coğrafyası* (4. Baskı). Nobel Yayın Dağıtım.
- Karaman, M. L. (1996). Filistin, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 13, 89-103.
- Kenyon, K. M. (2008). *Palestine in the time of the eighteenth dynasty* (online publication), Cambridge University Press.
- Kuhrt, A. (2013). *Eski Çağ'da Yakınoğu C I* (Çev. D. Şendil, 3. Baskı) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal çalışma 1978 yılında yayımlandı.)
- Kuhrt, A. (2019). *Eski Çağ'da Yakınoğu C I* (Çev. D. Şendil 5. Baskı.), Türkiye İş Bankası Yayınları. (Orijinal çalışma 1978 yılında yayımlandı.)
- Liverani, M. (2014). *The ancient Near East*. Taylor & Francis Group.
- Lopez-Ruiz, C. (2021). *Phoenicians and the making of the Mediterranean*. Harvard University Press
- Mansfield, P. (2012). *Ortadoğu tarihi* (Çev. Ü. H. Yolsal, 1. Baskı), Say Yayınları. (Orijinal çalışma 1991 yılında yayımlandı.)
- Memiş, E. (2007). *Eskiçağ'da Mezopotamya -En eski çağlardan Asur İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar-* (6. Baskı). Ekin Kitabevi.
- Memiş, E.& Bülbül, C. (2014). *Eskiçağ'da göçler* (1. Baskı). Ekin Kitabevi.
- Mieroop, M. V. D. (2006). *Antik Yakınoğu'nun tarihi İÖ 3000-323* (Çev. S. Gül), Dost Kitabevi. (Orijinal çalışma 2004 yılında yayımlandı.)
- Mieroop, M. V. D. (2018). *Eski Yakınoğu tarihi MÖ 3000-323* (Çev. S. Gül, 1. Baskı), Homer Kitabevi. (Orijinal çalışma 2004 yılında yayımlandı.)
- Mieroop, M. V. D (2019). *Eski Mısır tarihi* (Çev. A. O. Bozkurt, 1. Baskı), Homer Kitabevi. (Orijinal çalışma 2011 yılında yayımlandı.)
- Moscatti, S. (1973). *The World of the Phoenicians* (transl. A Hamilton). Cardinal Edition.
- Mumford, G. (2001). Syria-Palestine. *The Oxford encyclopedia of Ancient Egypt* (vol. 3). (Ed. D. B. Redford). Oxford University Press.
- Özey, R. (2012). *Dünya denkleminde Ortadoğu coğrafyası* (5. Baskı). Aktif Yayınevi.

- Pfoh, E. (2016). *Syria-Palestine in the Late Bronze Age*. Routledge Taylor & Francis Group.
- Redford, D. B. (1992). *Egypt, Canaan, and Israel in ancient times*. Princeton University Press.
- Reyhan, E. & Cengiz T. (2015). *Eskiçağ tarihi ve uygarlığı el kitabı* (1. Baskı). Grafiker Yayınları.
- Reynes, B. M. (2003). The Naqada Period C. 4000-3200 B.C., (Ed. I. Shaw). *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford University Press.
- Reece, K. (2004). *The Phoenicians mysterious sea people*. Rourke Pub Group.
- Ridley, R. T. (2019). *Akhenaten- A historian's view-*. The American University in Cairo Press.
- Taşlıgil, N. & Şahin, G. (2011). Ortadoğu kavramı ve Türkiye'de Ortadoğu coğrafyası ile ilgili bir literatür çalışması. *Akademik Ortadoğu*, 6(1), 141-157.
- Tekin, H. (2017). *Tarihöncesinde Mezopotamya- Yeni yaklaşımlar, yeni yorumlar ve yeni kronoloji-* (1. Baskı). Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Turan, Ş. (2003). Levant, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27, 145-147.
- Warburton, D. (2013). Love and war in the Late Bronze Age: Egypt and Hatti (Ed. R. Matthews and C. Roemer). *Ancient Perspectives on Egypt*. UCL Press.
- Wilkinson, T. (2013). *Eski Mısır-MÖ 3000'den Kleopatra'ya bir uygarlığın tarihi-* (Çev. Ü. H. Yolsal, 1. Baskı). Say Yayınları. (Orijinal çalışma 2010 yılında yayımlandı.)
- Vercoutter, J. (2020). *Eski Mısır*. (Çev. E. Çaykara, 7. Baskı), İletişim Yayınları. (Orijinal çalışma 2001 yılında yayımlandı.)
- Yiğit, T. (2019). *Eski Mısır tarihi* (1. Baskı). Bilgin Kültür Sanat Yayınları.